

לקראת

שבוע

המוסף התורני

הפליס

ערב שב"ק תרומה | תשע"ח | 278

בית הכנסת הגדול בוילנא

ה'קלויז' בוילנא

"ועשו לי מקדש": קורות בית
מדרשו של אדוננו הגר"א ז"ל
עמודים 10-13

משמיעין על השקלים

"והיה מעשה הצדקה..."
גדולי הדורות ומנהיגי העדות
בעסק הצדקה, ישראל נתבעים
ונותנים, אולם יש וצריך
לשבר את ליבם של הקמצנים
ו'לקחת' את התרומה...
עמודים 14-16

על מקרא מגילה

"לחודש שנים עשר הוא חודש אדר":
מנהג ישראל שנשתקע - קריאת
מגילת אסתר בשתי השבתות
שקודם פורים
עמודים 8-9

"אין עצה אחרת אלא להקים מוסדות שלא יהיו כפופים אליהם כלל וכלל"

משא הגאון הגדול רבי אליהו בער וזכטפויגל שליט"א בליקווד
בכינוס היסוד לקרן "מאיר עיני ישראל" למען עצמאות החינוך התורתי לבנים ולבנות בארה"ק
עמודים 6-7

"לחודש שנים עשר הוא חודש אדר"

על מקרא מגילה

מנהג ישראל שנשתקע: קריאת מגילת אסתר בשתי השבתות שקודם פורים

הרב ישראל אליהו

שנזכר מנהג זה במסכת סופרים, לא מצאנו שום איזכור למנהג זה בספרד ובשאר מקומות קודם זמנו של ריה"ל, בכדי שנוכל לומר שהתקבלות הפיוט 'מי כמוך' בספרד גרם לביטול אותו מנהג. וזהו מלבד הדוחק שעזבו את המנהג לקרוא במגילת אסתר אשר היא מכ"ד כתבי הקודש, תמורת פיוט לריה"ל.

בנוסף יש לתמוה, שאף לפי דבריו לא נתבאר מדוע אצל בני אשכנז – אשר לא נהגו לומר את הפיוט מי כמוך – ג"כ נשכחו מנהגים אלו שהוזכרו במסכת סופרים. ובפרט יש להקשות, שהרי ריה"ל כתב את פיוט מי כמוך על מנת לאומרו ביום פורים עצמו, ולא בשבת שקודם פורים [יעויין ב'מחזור פאס' עמ' 11-12. 'מחזור פאס' הוא השריד היחיד שיש בידינו להכרת נוסח התפילה של בני מרוקו בתקופת הראשונים].

ישוב ב'

משום שכל החודש כשר לקריאת המגילה

ישוב נוסף מתבאר מדבריו כמה מהמפרשים על מסכת סופרים (נחלת אריאל, ועוד) שכתבו שטעם המנהג לקרוא את המגילה במוצאי שבתות שקודם פורים, היינו משום שמצאנו בירושלמי (מגילה פ"א ה"א) שכל החודש כשר לקריאת המגילה משום שנאמר והחודש אשר נהפך להם מיגון לשמחה, ע"ש.

וקצת משתמע מדבריהם שעל ידי קריאה זו היו העם יוצאים ידי חובת קריאת המגילה, ולא נהגו לחזור ולקרוא את המגילה בפורים עצמו. אולם קצת תמוה לפרש כן, שהרי אף לדעת הירושלמי שכל החודש כשר לקריאת המגילה, אין זה אלא בדיעבד ולא לכתחילה. ועוד, שלפ"ז עשו לכתחילה הפסק כה גדול באמצע קריאתה. ובנוסף יש להעיר שהלא יש לקרוא את המגילה בלילה ולחזור

פיוט זה זכה כאמור לתפוצה רחבה מאוד, ובקהילות ישראל רבות נהגו לאומרו, אם בשבת זכור ואם ביום הפורים עצמו. החיד"א (שם הגדולים, מערכת גדולים אות י') מתבטא עליו: "ראה והתקין שבח שפר מאמר המתוק לשבת זכור – מי כמוך". במשך הדורות נכתבו עליו מספר פירושים המראים את היסודות הרבים עליהם הושגת ומהם נחצב, מקורות השיבוטים מן המקרא והרמזים לאגדות חז"ל.

במהלך הדורות תורגם הפיוט ללאדינו, לערבית-יהודית ולפרסית-יהודית, ובעצם כמעט לכל שפות היהודים בארצות המזרח. כן נכתבו לו מספר רב של חיקויים, יש שנטלו את צורת וסגנון הפיוט לכתוב כיצא בהם על נסים אחרים שאירעו לישראל. כך רבי ישראל נג'ארה שכתב פיוט 'מי כמוך' על נס החנוכה, ופייטנים שונים בארצות צפון אפריקה שכתבו על נסים שאירעו במהלך הגלות הארוכה, ושבעקבותיהם נקבעו ימי שמחה מקומיים.

לאחר הקדמה זו, ניגש כעת לישוב התמיהה דלעיל: רבי שם טוב גאגין בספרו כתר שם טוב (ח"ג עמ' 105) הביא את דברי מסכת סופרים הנזכרים לעיל בדבר המנהג לקרוא את המגילה בשתי השבתות שקודם פורים, ואח"כ הוסיף בזה"ל: "וביימינו אלה נשתקעו מנהגים אלו, והיו כלא היו וכו', ואנו הספרדים שנהגנו לנגן השיר של מי כמוך שיסדו אב המשוררים רבי יהודה הלוי בשבת זכור, צריך להיות שקודם ריה"ל היו נוהגים לקרוא מגילת אסתר ככתוב במסכת סופרים, וכאשר יסד ריה"ל השיר הזה, עשוי בדרך שיר וחרוז, קבלו עליהם לאומרו במקום המגילה", עכ"ל.

ואולם יש להעיר על דבריו, שהלא המנהגים המובאים במסכת סופרים רובם הם מנהגים שנהגו בעיקר בארץ ישראל (ראה רמב"ן מגילה כא; יחידושי רבינו דוד פסחים ק"ח. ד"ה ואין לנו; מסכת סופרים מהדורות היגער בהקדמתו), ומלבד מה

האחרונים כמה אדמור"ם נהגו כן, וכמש"כ רבי שלום פרלוב בספרו משמרת שלום (סי' ג', הערה א') שהעתיק תחילה את לשון המסכת סופרים, וסיים: "והעתיקתי זה, שמי שירצה לנהוג כן ינהוג, כי מסתמא יש בזה טעמים רמים ונשגבים. ושמעתי כי אדוני אבי זקני הרה"ק מו"ה יצחק ז"ל מסקווירא היה נוהג על פי מסכת סופרים הנ"ל". ובעקבותיו נוהגים חסידי סקווירא עד ימינו (לוח מעגל השנה סקווירא תשס"ו, עמ' קס"א. וע"ע בקובץ 'אור ישראל', גליון ל"א, עמ' רכ"ו). וכן נוהגים קהילות טשרנוביל ורחמסטריווקא (לוח 'דבר בעתו' תשס"ז, עמ' 564). אולם אף הם לא נהגו כן מקדמת דנא אלא רק בדורות האחרונים. ועל כן, כאמור, תמוה הדבר כיצד נעלם ונשתכח מנהג זה.

ישוב א':

שינו את המנהג מחמת פיוטו של ריה"ל

להבנת הרקע לישוב זה, עלינו להקדים: בפיוטי הקודש והתפילה של רבי יהודה הלוי מוצאים אנו סידרת פיוטים, שנים עשר במספר, הפותחים במילים 'מי כמוך', אשר נועדו לשבתות ולמועדים שונים. הם נכתבו על מנת לאמרם בברכת הגאולה לפני הפסוק "מי כמוכה בא-לים ד". אולם בניגוד למרבית פיוטי הסדרה שאינם ידועים אלא ליחידים סגולה, זכה אחד מהם לפרסום רב ולתפוצה רחבה מאוד. פיוט זה, המכונה גם 'אדון חסדך' על שם הבית הראשון בו, נוהגים הספרדים לאומרו בשבת זכור. בשמונים וחמישה חרוזי הפיוט, חורזו רבי יהודה הלוי את כל סיפור המגילה ונס הפורים, בעושר פיוטי מופלא ובחריזה מופתית. בתי השיר מלאים בשברי פסוקים, כדרכם של משוררי ספרד. מלבד זאת מיוסד הפיוט על מאמרי חז"ל רבים, בש"ס ובמדרשים, על פי פסוקי המגילה ותרגומיה.

חן מיוחד נסוך על מנהגי ישראל השונים, איש איש על דגלו לבית אבותם, נהרא נהרא ופשטיה. ידוע הכלל "מנהג ישראל – תורה", ואולם מצאנו פעמים שהמנהג הולך ומשתנה חליפות, ו"הכל תלוי במזל". במאמר שלפנינו ננסה להתחקות אחר מנהג שנזכר במסכת סופרים, ואולם משום מה בימינו כמעט שנשתקע שמו ואבד זכרו. המדובר הוא על **מנהג קריאת המגילה במוצאי שתי השבתות הראשונות של חודש אדר – קודם פורים**.

וכך שנינו במסכת סופרים (פרק י"ד הל' י"ח): "אמר רבי לוי מגילת אסתר צריך לקרותה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר 'למען יזמרך כבוד ולא ידום', יזמרך כבוד בלילה, ולא ידום ביום. לפיכך נהגו לקרותה במוצאי שבתות שתיים".

בהמשך מורחבים שם פרטי המנהג, בזה הלשון: "ונהגו העם לאומרה במוצאי שבתות של אדר, עד שיעברו חמשה עשר ימים באדר. ומיקרי היכי קרו, בשבת ראשונה של אדר קורין העם ביחד, עד 'בלילה ההוא', ובמוצאי שבת שנייה קורין מן 'בלילה ההוא', עד 'ודובר שלום לכל זרעו'", עכ"ד מסכת סופרים.

ותחילה יש לציין כי 'מנהג העם' במתכונתו הזו שבמסכת סופרים, השתמר בקהילות יוצאי אלג'יר וסביבותיה, אשר נוהגים לקרוא את המגילה בשתי השבתות הראשונות של אדר, אך בהבדל יחיד: בעוד שבמסכת סופרים מדובר על הקריאה במוצאי שבתות – הרי שהם נהגו לקרוא בשבתות אלו לפני מנחה של שבת.

ואולם למעט קהילה זו, לא ראינו ולא שמענו עדות על מנהג זה בשום מקום, לא בראשונים (מלבד הגהות כת"י הנדפסות על פסקי תוספות ריש מגילה, שהעתיק את לשון המסכת סופרים) ולא באחרונים. והדבר צריך ביאור, כיצד נעלם מנהג זה שנזכר במסכת סופרים. אמנם ראוי לציין כי בדורות

בכל שבת מזמור מיוחד מעין פרשת השבוע, וכעין ההפטרה (נתיבי עם החדש עמ' קצ"ב, אות א'; נהגו העם עמ' ל"ז, אות כ"ט). כמו כן יהודי בבל נהגו במנהג זה, וכפי שעולה מדברי הנוסע בנימין השני שביקר בבגדאד בשנת תר"ח אשר בתארו את מנהגי היהודים שם ביום השבת כתב בזה"ל, ביום השבת בבוקר הולכים לבית הכנסת להתפלל, אח"כ ישובו לבתיהם ואוכלים פת שחרית, ואז קוראים בספר הנביאים, ויש שסיימו את התנ"ך במשך שנה אחת יחד עם סיום פרשיות התורה, סימון הפרקים שנאמרו בכל שבת נדפס בסידורים ובקונטרסים מיוחדים (מסעי ישראל, עמ' 46; מנהגי יהודי בבל בדורות האחרונים, ח"א, עמ' 103). ומסתבר שטעם כל מנהגים אלו הוא זכר להפטרה שהייתה נוהגת בזמן קדום, וכפי שנתבאר לעיל.

על פי הקדמה זו, אפשר לפרש דברי מסכת סופרים לגבי מוצאי השבתות של אדר. והיינו שכוונת מסכת סופרים שבמסגרת אותו מנהג שנהגו לקרוא בשבת בצהריים בנביאים וכתובים, רגילים היו בשתי השבתות שקודם פורים לעצור בסדר קריאתם, וקראו את המגילה שהיא מענייני היום. ומה שכתוב במסכת סופרים נהגו לקרוא בשבת 'במוצאי שבתות' ולא 'בשבת במנחה', אולי לשון 'מוצאי שבת' הינו במובן של 'שבת אחה"צ'. ואפשר עוד דהיינו משום שסדרים אלו היו מתחילים בשבת אחה"צ, ונשלמים במוצאי שבת על כן נקראו ע"ש סופם, ועל כן רגילים היו לכנותם בקצרה 'מוצאי שבתות'. [ראה לדוגמא במדרש תנחומא פרשת כי תשא סי' ל"ג: "א"ל כל ימות השבת אנו נדונין (בגיהנם) ובשבת אנו נוחין ובמוצאי השבת עד שהסדרים נשלמים, וכשהסדרים נשלמים מלאך שמו דומה שהוא ממונה על הנשמות בא ונוטל נשמתן של אותם אנשים ומקלען לארץ"].

על כן אולי אפשר לפרש, שאין כוונת המסכת סופרים שיש ענין בקריאת המגילה בפני עצמה, אלא שאותם הנוהגים להפטיר ולקרא בכל שבתות השנה במנחה בסדרי קריאה בנביאים וכתובים, הם יעצרו מקריאתם הרגילה, ויקראו במגילת אסתר. ומה שבזמננו אין נוהגין בדבר זה, זהו משום שאיננו נוהגים כלל לקרוא [עכ"פ בתורת חיוב] בכל שבתות השנה מן הנביאים והכתובים, וכפי שכבר כתב רב נטרונאי גאון שנתבטל מנהג זה.

במאמר זה נעזרתי בדבריהם של הרב נתן פריד (קובץ סיני, ס"ד; קובץ ארשת, ד', עמ' 173), והרב יעקב ישראל סטא (פגולה, עמ' 22-15)

בארץ עילם ואיי הים של פרס שרגילין בה עד עכשיו, ע"כ. [וראה גם בשבת כ"ד ע"א ובתוס' שם]. מעניין הדבר שנמצא סידור בקהילת קאיפנג שבסין – אשר מקורה מיהודים מפרס והוקמה לפני כתשע מאות שנה, וכתובות בו הפטרות למנחה של שבת, וכנראה שהמשיכו במנהג פרס וכפי שהעיד רב האי גאון שכן נהגו בפרס, זאת כאשר בפרס עצמה מנהג זה כבר הספיק להתבטל בעקבות גזירת השמד. כמו כן בספרייה של עיריית ציריך נמצא כת"י עתיק (משנת ה'פ"ו) ובו סדר קריאות למנחה של שבת בכתובים, ואולי ניתקנו לקהילות אשכנזיות בגרמניה (עשרת השבטים, עמ' 171). יש להוסיף שנמצא ג"כ סידור מהגניזה הקהירית עפ"י מנהג א"י הקדום, ועל מנחה של שבת נכתב שם "לפנות ערב והוא זמן מנחה תאמר שמונה פסוקים", ויש ששיערו שזהו זכר להפטרות אלו.

יש לציין כי זכרו של מנהג זה שרד עד ימינו, אשר בכמה קהילות נהגו להתאסף יחדיו בשבת אחר הצהריים לקרוא בנביאים וכתובים, כדוגמת מנהג יהודי תוניס לקרוא עשרה פסוקים מהתנ"ך קודם תפילת מנחה של שבת, ותחילה נהגו לפתוח בפסוק 'גאלנו ד' צב-קות שמו קדוש ישראל' (עלי הדס, שבת, אות נ'). וכן נהגו באלג'יר (זה השלחן החדש עמ' 380). ובגרדאיה (ויקח עמרם עמ' 37). וכן היה המנהג בלוב (נחלת אבות עמ' ס"ח, ש"א). וכן נהגו במרוקו להתאסף בבית הכנסת "צלא דלחכם" (=ביהכנ"ס של החכם) בכל שבת לפני תפילת מנחה לקרוא בניגון לפי הטעמים של חמש מגילות איוב דניאל וכו', ומתרגמין כל פסוק ופסוק בערבית מדוברת, ועוד נהגו במנחה של שבת אחר העמידה, לומר

עד ימים הללו, י"א שקורא אפילו מתחילת החודש. הגה, והכי נהוג, מיהו אם נודמן לו אח"כ מגילה, חזור וקורא אותה ביום י"ד, אפילו קראה תחלה ביום י"ג, מכל מקום קרא אותה שלא בזמנה, ע"כ. וממילא מבואר מדוע כיום לא נהגו לקרוא את המגילה בשבתות שלפני פורים, והיינו משום שדברי המסכת סופרים מיוסדים על מנהגי ארץ ישראל כנ"ל, והיא אזדא כשיטת התלמוד ירושלמי [שהתחבר אף הוא בארץ ישראל] שכל החודש כשר לקריאת המגילה. ומה שאנו לא נהגנו לקרואה במוצאי שבתות, היינו משום דלא פסקינן כהירושלמי בדין זה, כיון שלא הובא בש"ס דידן, וכמו שהעיר הב"י (ס"ס תרפ"ח).

ישוב ג'

קריאת המגילה הייתה במסגרת קריאת הכתובים שבכל שבת

גם כאן נקדים תחילה הקדמה חשובה הקשורה במנהג קדמון אשר השתמר בזעיר אנפין עד היום בכמה וכמה מקהילות ישראל: "הפטרה במנחה של שבת".

כתב רב נטרונאי גאון (אוצר הגאונים, שבת דף כ"ד סי' פ' עמ' 26), שבדורות הראשונים כשהיו קורין בתורה במנחה בשבת היו מפטירין אחר כך בישעיה, אולם אח"כ נתבטל המנהג בשני פרסיים אשר גזרו שמד, וכיון שנסתלקו נסתלקו, ע"כ. גם רב האי גאון מעיד (שם סי' ע"ט עמ' 26) שמנהג היה בתחילה במקומות הרבה שמפטירין במנחה בשבת, ועדיין יש ספרי אפטרטא למנחה ויש מקומות

ולשנותה ביום, ואילו לפי פירוש זה קראוה בסך הכל פעם אחת.

ואולם בספר יבין דעת (חסדי אבות' שבסוף הספר סי' י"ז) מצאנו תירוצו דומה אך שונה במעט, והוא, דמ"ש במסכת סופרים שנהגו לקרואה וכו', זהו על מנת 'לרמוז' את הדין המובא בירושלמי, שכל החודש כשר לקריאת המגילה. ולפי דבריו ודאי ששבו וקראוה ביום פורים עצמו, אלא שקריאתם באה אך ורק לרמוז שכבר הגיע זמן הראוי לקריאת המגילה (ואולי זו גם כוונת נחלת אריאל הנ"ל). [ומה שנהגו לקרואה דוקא במוצאי שבתות, יש לבאר עפ"י מ"ש בשו"ת גינת ורדים (י"ד כלל ג' סי' י"ג) דקרא דאמר 'למען יזמרך כבוד' בא ללמדנו שתהיה הקריאה בזמן שיש כבוד ושבח מעולה יותר משאר ימי השבוע והיינו במוצאי השבתות, וזהו מ"ש 'לפיכך' נהגו לקרואה במוצאי שבתות, ע"ש]. ולפי טעם זה נראה שיש בידינו לבאר מדוע לא נהגו כן בשאר מקומות.

ונקדים תחילה את דברי הבית יוסף בהלכות מגילה (או"ח סי' תרפ"ח) וז"ל, נראה לי דההיא דירושלמי דכל החודש כשר לקריאת מגילה, לא סבירא ליה לתלמודא דידן, מדלא מייתי לה, ומכל מקום בשעת הדחק שאי אפשר בענין אחר כלל כדאי הוא הירושלמי לסמוך עליו, עכ"ל. וידוע הכלל שכאשר הבבלי חולק על הירושלמי, הלכה כהבבלי, ועל כן אין לצאת ידי חובת קריאת המגילה מתחילת החודש, אלא רק ביום פורים, וכן נפסק בשולחן ערוך (סימן תרפ"ח סעיף ז'): המפרש בים והיוצא בשיירא ואינו מוצא מגילה להוליך עמו, יקראנה ב"ג או ב"כ או באחד עשר בלא ברכה, ואם אי אפשר להמתין